

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KONVERSİYANIN KOQNİTİV ƏSASLARI

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Laila Sahib qızı Qədimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: _____ filologiya elmləri doktoru, akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: _____ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlumdur ki, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri dilçilikdə dil və dil hadisələrinin antroposentrik paradigma nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsilə şərtlənir. Bundan əlavə, qloballaşma və innovasiya texnologiyaları əsrində məhz ingilis dili bütün dünyada “işçi” dilə çevrilmişdir, bu da onun sisteminə təsir etməyə bilməzdi. İnternetin geniş yayılması ilə insanlar virtual aləmdə ünsiyyətə girərkən dil vasitələrinə qənaət etməyə çalışırlar. Fikrimizcə, konversiya da belə vasitələrdən biridir.

Baxmayaraq ki, elmi ədəbiyyatda konversiyanın müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsilə bağlı çoxlu sayda işlər var, bu tədqiqatlardan heç birində konversiya dildə qənaət prinsipi kimi müzakirəyə qoyulmamışdır. Yuxarıda bütün qeyd olunanlar tədqiqatımızın **aktuallığını** təşkil edir.

Tədqiqatımızın aktuallığı həm də onunla izah olunur ki, əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, biz konversiyanı sözdüzəltmə üsulu və ya transpozisiya növlərindən biri kimi deyil, universal dil vasitəsi kimi nəzərdən keçiririk. Dildə, xüsusən də, müasir ingilis dilində onun ətraflı və tam təsvirinə ehtiyac var. Bu, həm dil tələbatlarının, həm də danışanın kommunikativ vəzifələrinin inikası kimi bu və ya digər konversivin təzahürü və seçimini müəyyənləşdirən, koqnitiv səciyyəli amillərin müzakirəyə qoyulmasının əhəmiyyətilə əlaqəlidir. Məhz koqnitiv təhlil şəraitində bir tərəfdən konversiyanın mahiyyəti, digər tərəfdən də, onun ingilis dilinin konseptosferasının formalaşmasına təsiri aydınlaşdırılır.

İngilis dilçiliyində konversiyanın öyrənilməsi problemi yeni deyil. Bu məsələnin empirik, sintaktik, və strukturalist nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsi tarixinə dair çoxlu ədəbiyyat var. İngilis dilində konversiyanın koqnitiv aspektdə araşdırılması C.Lakoff¹ və

¹ Лакофф, Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект (пер. с англ. и нем.), – М.: Прогресс, – 1996. – с. 143-184; Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж.Лакофф. Пер. с англ. А.Н.Баранова и А.В.Морозовой; под ред. и с предисл. А.Н.Баранова. – М.: УРСС, – 2004. – 252 с.; Lakoff, G. Categories and cognitive models. / G.Lakoff. Cognitive science report, – Berkley: University of California, – Vol.2. – 1982. – 103 p.; Lakoff, G.

M.Conson² tərəfindən təklif edilmiş, metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsinin tədqiqi çərçivəsində həyata keçirilirdi. Daha sonralar bu mövqə R.Mendoz, O.Velaskon, İ.Balteyron, S.Marts³ və digərlərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Y.S.Kubryakova, N.D.Arutyunova, V.A.Qureyev, Y.M.Pozdnyakova, O.Q.İlyinskaya⁴ və digərlərinin işləri rus dilçiliyində konversiyanın tədqiqinə həsr olunmuş klassik əsərlər hesab olunur. Azərbaycan dilçiliyində M.T.Məmmədov, X.Hacıyeva, S.Orucova, R.Hüseynova, Q.Babanlı, R.Nəsirova⁵ və başqalarının əsərlərində konversiya ingilis dilinin söz yaradıcılığında struktur vasitə kimi araşdırılmışdır.

Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. / G.Lakoff. – Chicago, – 1987. – 614 p.; Lakoff, G. Cognitive semantics. Meaning and mental representation. / G.Lakoff. Ed. by Umberto Eco, Marco Santambrogio, Patrizia Violi, – Bloomington and Indianapolis, – 1988. – 248 p. и др.

² Lakoff, G. Metaphors we live by. With a new afterword. / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: The Chicago University Press, – 2003. – 276 p.

³ Balteiro, I. A Contribution to the Study of Conversion in English. / I.Balteiro. – Münster: Waxmann, – 2007. – 152 p.; Mendoza, R. Patterns of conceptual interaction. / R.Mendoza, O.Velasco. In Rene Dirven & Ralf Pörings (eds.). Metaphor and metonymy in comparison and contrast. – Berlin & New York: Mouton de Gruyter, – 2003. – p.489-532; Sándor, Martsa. Conversion in English: A Cognitive Semantic Approach. / Martsa Sándor. – Cambridge Scholars Publishing, – 2013. – 301 p.

⁴ Арутюнова, Н.Д. Проблемы морфологии и словообразования (на материале испанского языка). / Н.Д.Арутюнова. – М.: Языки славянских культур, – 2007. – 288 с.; Ильинская, О.Г. Языковая природа конверсии и типы конверсивов в современном русском и английском языках: /дис. кандидата филологических наук/ – М., 2006. – 205 с.Кубрякова, Е.С. Номинативный акт и его когнитивно-прагматические аспекты // Когнитивные и коммуникативные аспекты английской лексики: Сб. науч. тр., – М.: Наука, – 1990. – с. 9-15; Кубрякова, Е.С., Гуреев, В.А. Конверсия в современном английском языке // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация, –2002. № 2, – с. 33-38 и др.

⁵Babanlı, G. Konversiya termininin semantik təhlili // – Bakı, Terminologiya məsələləri, – 2017. № 2, – s. 11-16; Hacıyeva, X. Dilçilikdə konversiya hadisəsi və texnikasının inkişafı prosesində neologizmlərin rolu və əhəmiyyəti // – Bakı, Filologiya məsələləri, –2015. № 10, – s.109-113; Hüseynova, R.H. Konversiya yolu ilə ingilis dilində yeni söz yaradıcılığı və onun Azərbaycan dilində ifadə üsulları // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2017. № 1, – s. 80-84; Nəsirova, R.M. Müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji üsulların tipologiyası: /filologiya üzrə fəlsəfə

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir ingilis dilində konversiyadır.

Tədqiqatın predmetini koqnitiv analiz nöqtəyi-nəzərindən konversiyanın öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi müasir ingilis dilində konversiyanın koqnitiv əsaslarını tədqiq etməkdir.

Əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** qarşıya qoyulmuşdur:

– xarici və Azərbaycan dilçiliyində konversiyanın ingilis dilində tədqiqi tarixini öyrənmək;

– müasir ingilis dilində konversiyanın tədqiqi aspektlərini müəyyənləşdirmək;

– konversiyayı dildə qənaət prinsipi kimi müzakirəyə qoymaq;

– konversiyayı müxtəlif dil səviyyələrində tədqiq etmək;

– konversiyayı növ və tiplərə ayırmaq;

– konversiyanın struktur modellərini aşkar etmək;

– konversiyanın semantik komponentini müəyyənləşdirmək;

– konversiyanın yaranmasında əsas rol oynayan semantik köçürmə növlərini aşkar etmək;

– semantik dil hadisəsi kimi konversiyanın özünəməxsus cəhətlərini aşkar etmək;

– konversiyanın dil vahidlərində çoxmənalılıq, omonimiya, sinonimiya və antonimiya kimi hadisələrin inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək;

– konversiyanın koqnitiv mahiyyətini müəyyən etmək;

– konversiyanın fəaliyyəti ilə dil kateqoriyalarının inkişafı arasındakı əlaqəni aşkar etmək;

– konversiyanın koqnitiv-kommunikativ məqsədini təyin etmək;

– bu və ya digər konseptin aktualizasiyasında konversiyanın fəaliyyətini müəyyənləşdirmək;

– bu və ya digər konseptin verbalizasiyasında konversiyanın rolunu üzə çıxartmaq.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyulan məsələlərin təhlilindən irəli gələrək, dissertasiya işində bir-birini tamamlayan, semantik interpretasiya, koqnitiv və kontekstlə bağlı təhlili özündə ehtiva edən metodlar məcmusundan istifadə olunmuşdur. Əsasən tədqiqat işində istifadə etdiyimiz metodlar bunlardır: sinxron metod; təsviri metod; müşahidə metodu; linqvistik analiz metodu.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- konversiya dildə qənaət prinsipinin təzahürüdür;
- konversiya universal dil hadisəsi olub, dil iyerarxiyalarının bütün səviyyələrində müşahidə olunur;
- çoxmənalılıq, omonimiya, sinonimiya və antonimiya kimi konversiya da dilin universal semantik hadisəsidir;
- konversiya leksemin nominativ sahəyə daxil olmasına şərait yaradan meyarlardan biridir;
- konversiya elə dil vasitələrindən biridir ki, kontinuum əmələ gətirir və dil vahidlərini sistemli şəkildə qaydaya salır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, konversiya dilçilikdə ilk dəfə olaraq dildə qənaət prinsipi kimi təhlil olunur. Bu yanaşma nəticəsində konversiyanın struktur modelləri və semantik komponenti müəyyənləşdirilir. Onun struktur modellərinin təsnifatı verilir, eləcə də konversiyanın yaranmasında əsas rol oynayan semantik köçürmələrin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Konversiyanın bütün dil səviyyələrindəki vahidlərə təsir edən koqnitiv əsasına da müəyyənlilik gətirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Konversiyanın koqnitiv yanaşma nöqtəyi-nəzərindən müzakirəyə qoyulması müəyyən etdi ki, o (yəni konversiya), universal dil hadisəsi olub, dil vahidlərini sistemli şəkildə təşkil edir.

Tədqiqat işində verilmiş materiallardan ümumi dilçilik üzrə məşğələlərdə, koqnitiv dilçilik üzrə xüsusi kurslarda, həmçinin filoloji fakültələrdə ingilis dilinin nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsilə əlaqəli fənlərdə istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin ayrıca bölmələrinin məzmunu Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının iclaslarında müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddələri 14 elmi məqalədə şərh edilmişdir. İşin ayrıca problemləri üzrə elmi-nəzəri və praktiki nəticələr beynəlxalq forumlara və konfranslara göndərilmiş məruzələrdə şərh edilmiş və işin məzmunu mütəxəssislər tərəfindən təqdir edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 5 səhifə, 7182 simvol, I fəsil – 27 səhifə, 44003 simvol, II fəsil – 36 səhifə, 55897 simvol, III fəsil – 52 səhifə, 83985 simvol, Nəticə hissəsi – 6 səhifə, 8963 simvol olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 200 030 simvoldur.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqat işinin aprobeşiyası və quruluşu haqqında elmi məlumat təqdim edilir.

Dissertasiya işinin I fəslı “**Müasir dilçilikdə konversiyanın öyrənilməsi tarixi**” adlanır və 2 yarımfəslə bölünür. İngilis dilçiliyində konversiyanın öyrənilməsi problemi yeni deyil. Bu məsələnin öyrənilməsi tarixindən bəhs edən çoxlu elmi əsər var. Həm bu faktı, həm də dilçilik elminin müasir nailiyyətlərini nəzərə alaraq konversiyanın ingilis dilində işlənmə xüsusiyyətlərilə bağlı bütün elmi araşdırmaları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: 1) konversiyayı erkən qrammatiklər nöqtəyi-nəzərindən təhlil edən elmi işlər və 2) konversiyanın işlənməsinin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs edən araşdırmalar.

Konversiyanın öyrənilməsi tarixi bu qrammatik hadisəni müəyyən edən aşağıdakı mərhələlərə ayrılır:

1) *Konversiya dedikdə bir nitq hissəsinin başqasına keçidi başa düşülür (XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəli)*. İngilis dilinin qrammatikalarını hazırlayarkən A.Leyn, C.Qrinvurd, C.Uord,

U.Heyslett və digər tədqiqatçılar konversiyanın struktur təsvirindən çox, onun bir anlayış kimi təsvirinə xüsusi əhəmiyyət vermişdilər.⁶

2) *Konversiya dedikdə eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinin funksiyasını daşması və ya bir nitq hissəsindən digərinə funksional keçidi başa düşülür (XIX əsrin sonu)*. Konversiyanın bu cür qavranılması ingilis dilinin qrammatikasında sintaksis nəzəriyyəsinin inkişafı ilə bağlıdır: müxtəlif nitq hissələrinə daxil olan sözlər təcrid olunmuş şəkildə deyil, cümlənin strukturu çərçivəsində öyrənilir. Sözlərin çoxfunksionallığı haqqında bu müddəə R.Morrisin, H.Suitin, E.Kreyzinqin, P. Bredlinin və başqalarının elmi işlərində öz əksini tapmışdır.⁷

3) *Konversiya sıfır morfemin köməyi ilə sözdüzəltmə vasitəsi kimi (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli): strukturalist yanaşma*. Konversiyayı sözdüzəldici xarakterə malik hadisə kimi nəzərdən keçirən ilk dilçilərdən biri L.Blumfild idi. O, sıfır element vasitəsilə törəmə sözlərin yaranmasından danışmış və konversiv leksemləri "ikinci dərəcəli kök sözlər" adlandırmışdı.⁸ L.Blumfildin "sıfır derivasiya" kimi konversiya ideyasını XX əsrin ikinci yarısında H.Marçand inkişaf etdirmişdi.⁹

⁶ Greenwood, J. An essay towards a practical English grammar. / J.Greenwood. – London, 1711, – Menston: The Scholar Press limited, – 1968. – p. 169-170; Hazlitt, W. A new and improved grammar of the English tongue: for the use of schools. / W. Hazlitt. – London, – 1810. – p.66; Lane, A. A key to the art of letters. London, 1700. English linguistics, 1500-1800. A collection of facsimile reprints, by R.C. Alston, № 171, – Menston: The Scholar Presslimited, – 1979. – p.71; Ward, J. Four essays upon the English language, London, 1758. English linguistics, 1500-1800. A collection of facsimile reprints, by R.C., – Alston, – The Scholar Press limited, – 1967. №45, – p.55-56

⁷ Bradley, H. The Making of English. / H.Bradley. – London: Macmillan and Co., – 1937. – p.115; Kruisinga, E. A Handbook of Present Day English. / E.Kruisinga. Part II, vol. 2 Fifth edition, P.Noordhoft; – Gronongen, – Part II. – vol. 2 – 1953. (I edn. - 1909). – p.96; Morris, R. English grammar./R.Morris. – London: Macmillan, – 1886. – 117 p.; Sweet, H. A new English grammar. Logical and historical. / H.Sweet. Part I. Introduction, phonology and accidence. Part II. Syntax. – Oxford: At the Clarendon Press, – 1900. – 1930 p.

⁸ Bloomfield, L. Language. /L.Bloomfield – New York: Henry Holt and Company, – 1948 (1st edn. 1933). – p.238-239

⁹ Marchand, H. Expansion, Transposition and Derivation // La Linguistique, – 1967. No. 1, – p.13-26

Konversiya zamanı sözdə sıfır affiksin olduğunu XX əsrin 60-80-ci illərindən etibarən ingilis dilinin söz yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirmiş rus dilçiləri də qeyd etmişdilər. Bu istiqamətdə Y.S.Kubryakovanın, N.D.Arutyunovanın, O.D.Meşkovun, P.V.Tsaryovun, P.M.Karaşukun¹⁰ və digərlərinin əsərləri klassik elmi əsərlər hesab olunur. Bu əsərlərdə konversiya morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə növü kimi təhlil olunurdu.

İngilis dilində konversiya tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan dilçiliyində 20 il sonra alimlərin diqqətini cəlb etməyə başladı. M.T.Məmmədovun “Konversiya haqqında”, X.Hacıyevanın “Dilçilikdə konversiya hadisəsi və texnikasının inkişafı prosesində neologizmlərin rolu və əhəmiyyəti”, S.Orucovanın “Dildə konversiya hadisəsi”, R.Hüseynovanın “Konversiya yolu ilə ingilis dilində yeni söz yaradıcılığı və onun Azərbaycan dilində ifadə üsulları”, Q.Babanlının “Konversiya termininin semantik təhlili”, R.Nəsirovanın “Müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji üsulların tipologiyası”¹¹ və başqalarının elmi işlərini buna misal göstərə bilərik. Tədqiqatların adlarından göründüyü kimi, Azərbaycan alimləri konversiyayı ingilis

¹⁰ Арутюнова, Н.Д. Проблемы морфологии и словообразования (на материале испанского языка)/ Н.Д.Арутюнова. – М.: Языки славянских культур, – 2007. – 288 с.; Карашук, П.М. Словообразование английского языка./П.М.Карашук. – М.: Высшая школа, – 1977, – 303 с.; Кубрякова, Е.С. Что такое словообразование?/ Е.С.Кубрякова. – М.: Наука, – 1965. – 77 с.; Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка. / О.Д.Мешков. – М.: Наука, – 1976. – 245 с.; Царев, П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке./П.В.Царев. – М.: Изд-во МГУ, –1984. –225 с.

¹¹ Babanlı, G. Konversiya termininin semantik təhlili // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2017. № 2, – s. 11-16; Hacıyeva, X. Dilçilikdə konversiya hadisəsi və texnikasının inkişafı prosesində neologizmlərin rolu və əhəmiyyəti // Filologiya məsələləri, – Bakı: –2015. № 10, – s. 109-113; Hüseynova, R.H. Konversiya yolu ilə ingilis dilində yeni söz yaradıcılığı və onun Azərbaycan dilində ifadə üsulları // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2017. № 1, – s. 80-84; Məmmədov, T.M. Konversiya haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmləri seriyası, – Bakı: – 2006. № 2, – s. 87-90; Nəsirova, R.M. Müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji üsulların tipologiyası: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/ – Bakı, 2017. –31 s.; Orucova, S.A. Dildə konversiya hadisəsi: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/ – Bakı, 2016. – 23 s.

dilinin sözdüzəltmə prosesində struktur vasitə kimi, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırırlar.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, aydın olur ki, konversiya həm semantik, həm də qrammatik sözdüzəltmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir (sintaktik, və ya morfoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla). XX əsrin ortalarında koqnitiv dilçiliyin təşəkkül tapması ilə konversiyanın mahiyyəti koqnitiv nöqteyi-nəzərdən öyrənilməyə başladı.

İngilis dilçiliyində konversiyanın koqnitiv aspektdə təhlili Lakof və Conson tərəfindən təklif edilmiş metafora və metanimiyanın koqnitiv nəzəriyyəsinin tədqiqi çərçivəsində həyata keçirilirdi. Müasir dövrün əksər alimləri, məsələn, P.Twardzisz, Dirven, Radden və Kövecses, Ruiz de Mendoza, Velasco, Kosecki, Л.Гусенс, Marcin Kuczak, Исабель Балтейро, Sándor Martsa, Laura Bauer, Salvador Valera, Pavol Štebauer¹² və başqaları bu nəzəriyyənin davamçılarıdır.

Rus dilçiliyində konversiya koqnitiv aspektdə XX əsrin 70-ci illərində konseptual analiz nəzəriyyəsi çərçivəsində Y.S.Kub-

¹² Balteiro, I. A Contribution to the Study of Conversion in English. / I.Balteiro. – Münster: Waxmann, – 2007. – p.75; Dirven, R. Conversion as a conceptual metonymy of event schemata. / R.Dirven. In Klaus-Uwe Panther & Günter Radden (eds.). Metonymy in language and thought., – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, – 1999. – p.275-287; Goosens, L. Metaphtonymy. The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. / L.Goosens. In Rene Dirven & Ralf Pörings (eds.). Metaphor and metonymy in comparison and contrast. – Berlin & New York: Mouton de Gruyter, – 2003. – p.369; Krzysztof, K. On double metonimies in noun-to-verb conversions. // Research in Language, – 2005. No 3, – p.207-212; Kuczak, M. The interaction of metaphor and metonymy in noun-to-verb conversion: [Электронный ресурс]; Mendoza, R. Patterns of conceptual interaction. / R.Mendoza, O.Velasco. In Rene Dirven & Ralf Pörings (eds.). Metaphor and metonymy in comparison and contrast. – Berlin & New York: Mouton de Gruyter, – 2003. – p.489-532; Pence, R.W. Emery D.W. A grammar of present-day English./R.W.Pence. 2nd edn., –N.Y.: Macmillan; London: Collier-Macmilian, – 1963. – 436 p.; Sándor, Martsa. Conversion in English: A Cognitive Semantic Approach. / Martsa Sándor. – Cambridge Scholars Publishing, – 2013. – p.2; Twardzisz, P. Zero derivation in English. A cognitive Grammar Approach. / P.Twardzisz. – Lublin: Lublin Wydawnictwo UMCS, – 1997. – 200 p.

ryakova¹³ tərəfindən araşdırılmışdı. Sonralar bu dil hadisəsini E.M.Pozdnyakova, O.Q.İlyinskaya¹⁴ və başqaları tədqiq etmişdilər.

Konversiyanın öyrənilməsində koqnitiv yanaşmaya gəldikdə, Azərbaycanda F.Y.Veysəlli, A.Məmmədov, M.Məmmədov və digər alimlərin koqnitiv dilçiliyi fəal və dərinlən tədqiq etməyinə baxmayaraq, hal-hazırda bu problematikadan bəhs edən elmi əsər yoxdur.

Bizim elmi işimiz Azərbaycanda bir növ ilkdir, belə ki, ingilis dilində konversiya koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən təhlil olunur.

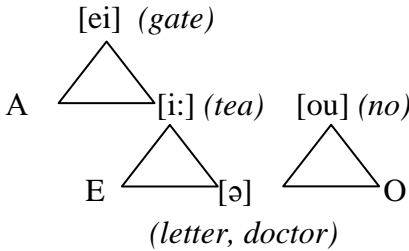
Dissertasiyanın **“Konversiya dildə qənaət prinsipi kimi”** adlanan II fəslində konversiyanın dildə qənaət prinsipi kimi nəzəri cəhətdən dərk olunması müzakirəyə qoyulur. Dilin təşkili və mövcud olma qanunlarından biri dildə qənaət prinsipidir. Bu zaman “dil daha az vasitələrdən istifadə edib, daha çox nəticə əldə etməyə çalışır”. S.O.Kartsevskiy hesab edirdi ki, bu hadisə işarənin assimetrik dualizmi sayəsində mümkündür, bu zaman işarənin xarici (onun forması) və daxili (onun mənası) tərəfi onda təzahür edir ki, işarənin forması daim başqa əşyalara köçürülür və bir forma bir neçə məna əldə etməyə başlayır: yeni köhnə çərçivəyə salınır.¹⁵ Belə hal ona görə baş verir ki, işarə sistemində məhdud sayda işarə var, halbuki ayrıca əşyalar, hadisələr, keyfiyyət, əlamətlər, xassələr, yəni dildə öz ifadəsini tapan hər şey sonsuz saydadır. Nəticədə, eyni işarələr analogiya üzrə müxtəlif anlayışları adlandırmağa başlayır. Bu halda konversiya mexanizm olub, yenini köhnə çərçivəyə salır və işarənin daxili məzmununu keyfiyyətli şəkildə dəyişir.

¹³ Кубрякова, Е.С., Гуреев, В.А. Конверсия в современном английском языке // Вестник ВГУ, Серия ЛМК, –2002. № 2, –с.37

¹⁴ Ильинская, Т.Н. История формирования и эволюция концепта СИЛА во французском и русском языках: /автореферат дис. кандидата филологических наук/ – Томск, 2006. – 20 с.; Позднякова, Е.М. Современное английское словообразование: когнитивный аспект: [Электронный ресурс]. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/6ff/pozdnyakova.pdf>

¹⁵ Карцевский, С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, –3-е изд. – ч. 2. –1965. – с. 85

Beləliklə, ingilis dilində *a* işarəsi sözdəki mövqeyindən və nitqdəki digər səslərlə uyğunluğundan asılı olaraq müxtəlif səslərlə ifadə olunur. Bu səslərdən bəziləri konversiyanın təsiri ilə başqa işarələrin səsləri ilə üst-üstə düşməyə başlayır, bunlar da öz növbəsində konversiyanın təsirinə uğrayıb, digər işarələrlə ifadə oluna bilərlər. Bunu qrafik şəkildə aşağıdakı formada təsvir etmək olar:

Sxemdən görüldüyü kimi, ingilis dilində səs və hərflər daimi olaraq qarşılıqlı əvəzetmə vəziyyətindədirlər, yəni müəyyən səsi ifadə edən işarə nitqdə konversiyanın təsiri ilə öz potensial imkanlarını genişləndirməyə başlayır: ya bu işarə altında yeni səslər başa düşülür, ya da bu işarə ilə ifadə olunan səs qrafik sistemdə başqa işarələrlə göstərilir. Bu qarşılıqlı əvəzetmə həm dil, həm də nitq səviyyələrində izlənilir, ingilis dilində məhdud sayda hərf və səs olduğuna görə yeni hərf və səs birləşməsi, nəticə etibarilə yeni sözdüzəltmə elementləri və sözlər yaratmağa imkan verir.

Bir fakt da maraqlıdır ki, konversiya hər hansı bir dil səviyyəsinə məxsus vahidi başqa bir dil səviyyəsinə keçirə bilər. Məsələn, ingilis dilinin qrafik sistemində *a* və *r* işarələrinin birləşməsilə ifadə edilən [ə] səsi sözdüzəltmə səviyyəsində öz "prioritet" mövqeyini itirir: suffiks kimi qəbul olunan, yeni sözlərin, xüsusən də isimlərin yaranmasında iştirak edən *ar* yazılışı ön plana çəkilir: *beggar, liar, scholar* və s.

Sözdüzəltmə səviyyəsində *a* işarəsi ingilis dilində çoxmənalı *a*-prefiksi kimi çıxış edə bilər:

a⁻¹ /ə/ *prefix 1* in a particular condition or way: *alive* (= living) | *Read it aloud, please* (= in a voice that others can hear). **2** literary or old-fashioned used to show that someone or something is in or on

something, or at a place: *abed* (= in bed) | *afar* (= far away) | *atop* (= on top of something)

a-² /ei, æ/ *prefix* showing the opposite or the absence of something; not, without: *atypically* (= not typically) | *amoral* (= not moral).¹⁶

a- ön şəkilçisi inkarlıq mənası ifadə edən yeni sözlər əmələ gətirir. Bu sözlər də qoşulduğu sözlər kimi eyni nitq hissəsinə aiddir. Məsələn:

apolitical (Adj.) ← *political* (Adj.)

amoral (Adj.) ← *moral* (Adj.)

awry (Adj.) ← *wry* (Adj.)

Bu yolla yaranan sifətlər ingilis dilində inkarlıq kateqoriyasının təzahürlərindən biridir, yəni onlar *not* inkarlıq hissəciyinin mənası ilə üst-üstə düşərək cümlədə onu əvəz edirlər. Konversiyanın fəaliyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilindəki cümlələrdə inkarlıq nəinki inkar sözlər və ya hissəciklərlə, həmçinin sözlərin tərkibində sintaktik sinonim kimi çıxış edən prefikslərlə də ifadə oluna bilər: *apolitical* = *not political*, *amoral* = *not moral*.

Yerləşmə, hal-vəziyyət və ya məkan mənasında *a-* ön şəkilçisi yeni söz əmələ gətirir və əvvəlki sözdən fərqli olaraq bu söz başqa nitq hissəsini bildirir:

1) İsimlər sifət və ya zərfə çevrilir: *ablaze* (Adj.) ← *blaze* (N.); *abed* (Adj.) ← *bed* (N.); *afoot* (Adj.) ← *foot* (N.);

2) Sifətlər zərfə çevrilir: *afar* (Adv.) ← *far* (Adj.); *aloud* (Adv.) ← *loud* (Adj.); *alow* (Adv.) ← *low* (Adj.).

Tədqiq etdiyimiz bu prefiks müasir ingilis dilində konversiyanın təsiri ilə *off*, *from* kimi sözlərini əvəz etməyə və sözlərə hərəkət çaları verməyə başlamışdı: *akin*, *afresh*, *anew* və s.

Qeyd etmişdik ki, konversiya dil vahidlərinin daxili potensialını üzə çıxarır. Lakin konversiya nəticəsində dil işarəsinin konkretizasiyası da baş verir, yəni ya onun mənası, ya da icra etdiyi funksiya daralır. Məna və funksiya daralmasını dildə qənaət qanunu da tələb edir.

¹⁶ Longman. Advanced American Dictionary. / – Edinburg, – 2001. – p.1

Konversiyanın təsiri ilə baş verən məna daralmasını biz *a-* ön şəkilçisi vasitəsilə yaranan, yer və hal-vəziyyət bildirən sifətlərdə də müşahidə edirik. *a-* ön şəkilçisi sifətlərə yeni məna verərək, eyni zamanda onların sintaktik səviyyədə işlənməsini məhdudlaşdırır: cümlədə onlar yalnız xəbərin tərkibində işlənir, yəni predikativ sifətə çevrilirlər. Bu konversiyanı *ablaze* və *free* leksemlərinin nümunəsində nəzərdən keçirək.

Hər iki söz morfoloji əlamətlərinə görə sifət olub, hal-vəziyyət bildirirlər: *ablaze* “parlayan” ı *free* “azad”. Lakin *free* cümlədə həm təyin (*She is a free woman*), həm də predikativ sifət (*I am free*) vəzifəsində çıxış edə bilər; *ablaze* *a-* ön şəkilçisinə görə yalnız xəbərin tərkibində işlənir (*Dozens of homes were ablaze*). Digər tərəfdən, *a-* ön şəkilçisi vasitəsilə yaranan predikativ sifətlət müxtəlif konstruksiyaların sintaktik sinonimləri kimi çıxış edir. Məsələn, *Dozens of homes were ablaze* cümləsində *were ablaze* predikativ sifəti *made to start burning* konstruksiyasının sintaktik sinonimidir.

Eləcə də *a* işarəsi ingilis dilində müstəqil söz kimi işləyə bilər. Onun *broad* sözü ilə işlənməsini buna misal çəkmək olar. Birinci halda *a* işarəsi *a* qeyri-müəyyənlik artıqlı kimi işlənir və *broad* sifəti ilə sabit ifadələrin tərkibinə daxil olur: *a broad grin/smile – a big smile which clearly shows that you are happy*. İkinci halda *a* işarəsi prefiksdür, *broad* sifətinə qoşulub *abroad* zərfini əmələ gətirir. Beləliklə, nitqin məqsədindən asılı olaraq *a* işarəsi konversiyanın təsiri ilə ya müstəqil söz (qeyri-müəyyənlik artıqlı), ya da *a-* prefiksi kimi çıxış edir.

Deməli, ingilis dilində *a* işarəsi müxtəlif dil səviyyələrində müxtəlif cür təzahür edir. Eyni zamanda konversiya dildə qənaət prinsipi kimi müxtəlif semantik anlayışları bir forma altında birləşdirir, həmçinin dil vahidlərini bir səviyyədə digərinə keçirir.

Fəaliyyət üsulundan asılı olaraq konversiya müəyyən struktur modellər üzrə qurulur, bunlar da konversiyanın ən zəruri əlaqələrini və xassələrini səciyyələndirir. Qeyd olunan əlaqə və xassələr konversiya modelinin komponentlərinin işlənməsi nəticəsində təzahür edir, biz də aşağıda qeyd olunan faktı nəzərə alaraq bunlara müəyyənlik gətirdik.

Müasir ingilis dilinin qrammatikasında sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi şərti səciyyə daşıyıb, morfoloji, sintaktik, və leksik əlamətlər üzrə həyata keçirilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, konversiyanın fəaliyyəti özündə bu üç əlaməti birləşdirir. Buna görə də biz konversiya modellərində əsas komponentləri ayırarkən onların ingilis dilində funksionallığını nəzərə almışıq. Nəticədə, konversiya modellərinin komponentlərini aşağıdakılara bölmüşük:

1) *morfemlər* (bundan sonra M işarəsi ilə göstəriləcək). Bura prefikslər (M_{Pref.}) və suffikslər (M_{Suf.}) daxildir;

2) *müstəqil mənalı nitq hissələri* (bundan sonra O işarəsi ilə göstəriləcək): isim (O_N), feil (O_V), sifət (O_{Adj.}), zərf (O_{Adv.}), say (O_{Num.}), əvəzlik (O_{Pron.});

3) *köməkçi nitq hissələri və nida* (bundan sonra C işarəsi ilə göstəriləcək): önlüklər (C_{Prep.}), bağlayıcılar (C_{Conj.}), nida (C_{Interj.});

4) *determinativlər* (bundan sonra D işarəsi ilə göstəriləcək);

5) *kvantifikatorlar* (bundan sonra Q işarəsi ilə göstəriləcək).

İngilis dilindəki sözlərin morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini nəzərə alıb ayırdığımız bütün modelləri üç qrupa bölmüşük:

A) *morfoloji*: O – M, C – O – M;

B) *sintaktik*: D – O, Q – O, Q – C, D – C – O;

C) *morfoloji-sintaktik və ya qarışıq*: D – M, D – O – M, O – Q – M, Q – O – C – M, Q – O – D – M.

Sintaktik xüsusiyyətlərin üstünlüyü əsasında qurulmuş modellər 2 qrupa bölünür:

1) determinativlərdən ibarət modellər;

2) kvantifikatorlardan ibarət modellər.

Birinci qrup modellər müəyyənlik/ qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. İngilis dilində müəyyənlik/ qeyri-müəyyənlik kateqoriyası mərkəzində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikllarının yerləşdiyi sahədən ibarətdir. Lakin ingilis dilində determinasiyanın sonrakı inkişafı ona gətirib çıxartdı ki, artikllardan başqa a) qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər: *much, few, little, several* və s.; b) yalnız qeyri-müəyyənliklə uyğun gələn predeterminativlər: *such (a), many (a), (a) most* və s.; c) substitutlar:

one, something, anything, nothing və s.; ç) əvəzlik birləşmələri: *some, any, none* və s. onun ifadə vasitələrinə çevrildi.

İkinci qrupu kəmiyyət kateqoriyası ilə əlaqəli modellər təşkil edir ki, bunun da əsasında say kateqoriyası yaranmışdır. İngilis dilində sintaktik səviyyədə kəmiyyət ifadə edən vasitələr kvantifikatorlardır, konversiyanın təsiri ilə onlar da öz funksional potensialını genişləndirirlər.

Qeyd etdiyimiz modellərdən bəzilərini ətraflı nəzərdən keçirək.

1) *There was a lot of contact tracing, and a lot of isolation of the contacts, and self (O_N) isolation (Science, 06 March 2020) – As Max Roser and Esteban Ortiz-Ospina, researchers for the Our World In Data project, have noted, countries often self-report (M_{Pref.}) literacy data (Natioanl Review, 06 March 2020).*

Nümunələrdən göründüyü kimi, *self* işarəsinin konversiyası $O_N - M_{Pref.}$ modeli üzrə qurulur.

İngilis dilində *self* sözünün təkamülü mənlilik kateqoriyasının (eqosentrik kateqoriyanın) inkişafı ilə bağlıdır. Qeyd olunan bu kateqoriya təsirli feillə qayıdış əvəzliyinin birləşməsi ilə, qayıdış əvəzlilikləri ilə *self-* prefiksli törəmə sözlər vasitəsilə təsvir olunur.¹⁷ *Self* sözünün ingilis dilində inkişaf tarixinin təsvirinə varmadan qeyd edək ki, *self* ismi kimi, prefiks də *self* əvəzliyindən əmələ gəlib, hazırda o, yalnız yiyəlik və qayıdış əvəzliliklərinin tərkibində başa düşülür: *myself, himself, themselves* və s.

Ən çox məhsuldar *self-* prefiksdir.

Self- prefiksindən yaranan sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir: ismə (*selfcontrol*), sifətə (*self-absorbed*), feilə (*self-medicate*), zərflə (*self-importantly*) və s. *Self-* prefiksinin köməyi ilə sifətlər bütün feili-sifətlərdən əmələ gəlir: *self-performed, self-supporting* və s.

Self- prefiksindən ibarət sözlərin sintaktik funksiyasını qeyd etmək də maraqlıdır. *Self-* ilə düzələn sifətlər iş görənlə şəxsi və ya predmeti bildirir, yəni cümlədə mübtəda vəzifəsində çıxış edir: *self-made* (= *made by oneself*), *self-righting* (= *righting by itself*) və s. *Self-* prefiksi ilə yaranan isimlər isə cümlədə tamamlıq vəzifəsini icra

¹⁷ Коперина, Н.А. Эволюция self в английском языке // Вестник ИрГТУ, – 2015. № 11(106), – с. 345

edir: *self-murder* (= *the act of killing oneself*), *self-control* (= *the act of controlling oneself*) və s.

Beləliklə, verilmiş söz cütlüyündə konversiya *self* əvəzliyinin ilkin mənasından istifadə edərək həm sözün potensial imkanlarını genişləndirmiş, həm də ingilis dilçiliyində mənlilik kateqoriyasının linqvistik ifadəsini inkişaf etdirmişdir.

2) Müasir ingilis dilində *a* qeyri-müəyyənlik artıklının *an* – variativ forması da konversiyaya uğrayır. O da *a* artıklı kimi qeyri-müəyyənlik ifadə edir, lakin yalnız sait səslə başlayan isimlərin önündə işlənir:

An /ən; strong æn/ *indefinite article, determiner* used instead of “a” when the following word begins with a vowel sound: an orange/ an X-ray/ It’s such an old house.¹⁸

Konversiyanın təsiri ilə *an* ingilis dilində həm də *-an* suffiksi olub, ismin əsasına qoşularaq ona aşağıdakı mənalara verir:

1. Someone or something from a place, or relating to place: an American/ Appalachian music;

2. Relating to the ideas of a particular person or group, or someone who follows these ideas: Lutheran theology/ a Republican;

3. Relating to or similar to a person, thing, or period of time: the Roman Empire.¹⁹

İzahlardan görüldüyü kimi, *an-* suffiksi ilə *a/ an* qeyri-müəyyənlik artıklının mənalara tamamilə üst-üstə düşür. Bu da onu sübut edir ki, *-an* suffiksi *a (an)* qeyri-müəyyən artıklıdan yaranmış, nəticə etibarilə, konversiyanın təsiri ilə artıklı öz funksiyasını dəyişmişdi: müstəqil söz həm də morfem kimi qəbul edilməyə başlamışdı.

İngilis dilində sözlər *-an* suffiksindən başqa, *an-* prefiksi vasitəsilə də yarana bilər. Artıklı və suffiksdən o nəinki yalnız funksionallığı, həm də mənası ilə fərqlənir: *an-* prefiksi sözlərə qoşularaq inkarlıq mənası yaradır. Bu mənada o, latın dilindən alınmış *a-* prefiksi ilə sinonimdir, özü də latinizmdir. Müqayisə edək: *anarchy* və *atypically*, *anaerobic* və *amoral*. Latın dilindən alınmış iki prefiksin mövcudluğu onların müxtəlif cür işlənməsi ilə izah

¹⁸ Longman. Advanced American Dictionary. / – Edinburg, – 2001. – p.44

¹⁹ Yəni orada, – s.44

olunur, *a* və an artiklının işlənməsi bununla oxşardır: samit səslə başlayan sözlərlə *a*- prefiksi işlənir, sait səslə başlayan ismlərlə *an*-.

An artikli ilə *an*- prefiksini, *a*- (*on* sözündən) ilə *a* (latın mənşəli) prefikslərinin formaca oxşarlığı, əlbəttə ki, dildə qənaət prinsipinin təsiri ilə əlaqəlidir. Lakin indiki halda bu qanunun mexanizmi konversiya yox, bu iki formanın omonimiyasıdır.

Modelin tipi: $D - M_{\text{Pref.}} - M_{\text{Suf.}}$

Beləliklə, biz hesab edirik ki, konversiya dildə qənaət prinsiplərindən biridir. İngilis dilində konversiya bütün dil səviyyələrində fəaliyyət göstərir: fonetik, sözdüzəltmə, morfoloji, sintaktik və leksik. Konversiyanın bütün halları ingilis dilində müəyyən kateqoriyaların inkişafı ilə bağlıdır, məsələn: inkarlıq kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, mənlik kateqoriyası, cins kateqoriyası və s.

Dissertasiyanın III fəslə "Müasir ingilis dilində konversiyanın koqnitiv aspektdə öyrənilməsi" adlanır. Qeyd edildiyi kimi, konversiya işarənin funksional quruluşunun genişlənməsidir. Konversiyanın təsirlə yeni işarə öz formasını qoruyub saxlayaraq aşağıdakı şəkildə dəyişə bilər:

A) ingilis dilinin dil sistemindəki başqa səviyyənin işarəsinə;

B) ingilis dilinin dil sistemindəki eyni səviyyənin işarəsinə.

Birinci halda müxtəlifcinsli işarələr, ikinci halda isə eynicinsli işarələr konversiv kimi çıxış edir. Öz növbəsində, müxtəlifcinsli işarələr sistem kimi ingilis dilinin səviyyələrinin əlaqəsinə xidmət edir, eynicinsli işarələr isə hər bir dil səviyyəsinin potensialını genişləndirir. Bu zaman hər iki növün konversivləri müəyyən semantik köçürmələrlə səciyyələnir.

Konversivlərin yaranması zamanı üç köçürmə tipi ayrılır:

1) metaforik;

2) omonimik;

3) funksional köçürmə.

Bu üç semantik köçürmə tipi ingilis dilində həm təmiz, həm də qarışıq ola bilər.

Metaforik köçürmə maddi səciyyəli oxşarlıq əsasında meydana gəlir: rəngin, formanın, hərəkətin xarakteri əsasında. Bununla əlaqəli

olaraq metaforanın konversiya zamanı müşahidə olunan üç növünü ayırırlar: motivləşmiş, sinkretik və assosiativ.

1. Motivləşmiş dil metaforası. Burada semantik element metaforik mənəni ilkin mənə ilə eksplisit şəkildə bağlayır. Belə hallarda metaforanı açıq-aydın müşahidə etmək olur. Məsələn:

The police are looking for a man aged between 30 and 35. – my aged parents.

Hər iki nümunədə *aged* sözü sifət olub, funksional və semantik cəhətdən fərqlənir. Birinci cümlədə o, II feili-sifət vəzifəsində çıxış edir və feili-sifət tərkibinə daxil olub, əlamət bildirir – yaşı göstərir. İkinci nümunədə *aged* təyin olub, əlamətin dərəcə semantikasını ifadə edir – çox yaşlı (valideynlər). Beləliklə, konversiyanın təsirlə *aged* sözündə sintaktik funksiyanın genişlənməsi müşahidə olunur, bu isə mənənin, yəni dərəcə mənəsinin inkişafına gətirib çıxarır: yaşı göstərən əlamət həm də bu əlamətin dərəcəsinə işarə edə bilər. Başqa sözlə, konversiya motivləşmiş metaforanın köməyi ilə konversiv-sinonimlər əmələ gətirir.

2. Sinkretik dil metaforası. Bunun əsasını duyğular və hisslər təşkil edir.

Aw shucks, you're making me blush! – He's filled with aw shucks niceness.

Sifət kimi *aw shucks* sözü "utancaq" deməkdir. O həm də nida kimi bu emosiyanın ifadəçisidir. Beləliklə, konkret emosiya metaforik köçürmə vasitəsilə utancaqlığın, cəsarətsizliyin və həyalılığın ehtiraslı nidasına çevrilir. Bu zaman nəinki mənə çaları, həm də funksiya dəyişir. Əgər *aw shucks* sifət kimi ismi təyin edirsə, nida kimi səmimi, idarə olunmayan emosiya ifadə edir.

3. Assosiativ dil metaforası idrakin gerçəkliyin hər hansı obyektləri arasında oxşarlıqları axtarıb tapmaq qabiliyyətinə əsaslanır. Bu cür dil metaforası əlamət assosiasiyası və ya psixoloji paralellik üzərində qurulur. Məsələn:

an Afro-American – Afro (a hair style popular with African Americans).

Birinci halda *Afro* prefiks olub, Afrika ilə bağlı hər şey və yaxud da Afrika mühacirlərini ifadə edir və əlamət semantikasını göstərir. İkinci halda *Afro* isimdir. Burada metaforik köçürmə

müəyyən əlamətin konkret anlayışa köçürülməsində müşahidə olunur. Metaforanın şəffaflığı ondadır ki, insan və ya əşyaların əlamətləri bu insanları cəmiyyətdə fərqləndirən üslub, saç düzümü üzərinə köçürülür. Beləliklə, biz indiki halda əlamət üzrə assosiativ metaforik köçürməni müşahidə edirik.

Konversiya zamanı ingilis dilinin işarələri arasında omonimik semantik köçürmə hallarına da rast gəlmək olur. Bu zaman konversiyanın təsiri ilə yaranan omonimiya dil universalisi olan omonimiyadan fərqlənir. Hər iki situasiya tipini müqayisə edək.

The heart of Indonesia, Java Islands, is an incredible destination to witness the complex Indonesian culture (www.traveltriangle.com, 10 March 2019). – Java is powering the innovation behind our digital world (www.oracle.com, 16 September 2019). – There has been a revolution in coffee making over the past decade, with one's choice and style of java becoming about as personalized as his or her fingerprints (Outdoor Life, 8 January 2020).

Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, ingilis dilində *Java* işarəsi İndoneziya adalarından birinin adıdır, qəhvənin qeyri-rəsmi adıdır və proqramlaşdırma dilidir. Etimoloji lüğətə əsasən, qəhvənin qeyri-rəsmi adı Yava adasının adından alınmışdır: “originally a kind of coffee grown on Java <...> By early 20 c. it meant coffee generally.

Beləliklə, iki anlayış – adanın və kofenin adı motivləşmiş metafora əsasında yaranmışdır. XX əsrdə, məhz 1995-ci ildə *Java* proqram təminatının yeni dili qəhvənin qeyri-ənənəvi adının şərəfinə adlandırılmışdı.

Etimoloji cəhətdən hər üç sözün əlaqəli olmasına baxmayaraq, müasir ingilis dilində onlar semantik baxımdan bir-birindən fərqlənib, nəticə etibarilə bir-birilə omonimlik təşkil edirlər.

Dil omonimlərindən fərqli olaraq, konversiya zamanı meydana gələn omonimlər qrafiki baxımdan üst-üstə düşsələr də, bir-birindən fərqlənilir: a) semantik, b) nitq hissələrinə mənsubluğuna görə və nəticə olaraq, c) funksional baxımdan. Məsələn, *acting* sözündə biz məhz bu omonimiyani müşahidə edirik.

İngilis dilində *acting* sifət və isim ola bilər:

– *The lack of acting (Adj.) nominations could also spell doom for its chances (only 11 other films have ever won best picture without receiving nominations in any acting categories) (Washington Post, 3 February 2020).*

– *Tensions have grown between Hong Kong's ethnic minorities and protesters, who accuse South Asian gangs of acting (N) as thugs for hire, paid by Triad criminal organizations and other shady groups to intimidate and beat up protesters (Time, 20 October 2019).*

Acting işarəsi şəkilçiləşmə yolu ilə *act* feilindən yaranmışdır: *act* + *-ing*. Semantik cəhətdən də bir-birindən fərqlənirlər. *Acting* ismi mənasını funksional köçürmə əsasında, *acting* sifəti isə əksinə, motivləşmiş metafora əsasında inkişaf etdirmişdi. Bununla yanaşı, isimlə sifətin mənaları o qədər bir-birindən fərqlənir ki, müasir ingilis dilində omonim kimi qəbul olunurlar.

Beləliklə, konversiyanın semantik komponenti üç mənə köçürməsi növüdür: metaforik, omonimik və funksional köçürmə. Bu zaman qeyd olunan mənalарın inkişafı həm eynicinsli vahidlərdə, həm də müxtəlifcinsli vahidlərdə müşahidə oluna bilər, belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün köçürmə növlərinə ingilis dilində daha çox qarışıq formada təsadüf olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konversiya çoxmənalılıq, sinonimiya və antonimiya kimi dil universalilərini meydana çıxarır. Belə ki, ingilis dilinin sözlərində çoxmənalılıq hadisəsi bu dilin bütün zənginliyini və mürəkkəbliyini lazımi səviyyədə nümayiş etdirir, eləcə də bizə onun inkişaf tarixini və yaranmasını göstərir. Dilçilik nəzəriyyəsində çoxmənalılığı iki növə ayırırlar – zəncirvari və radial.

Çoxmənalılığın inkişafında zəncirvari üsul dedikdə, sözün hər bir mənasının əvvəlki mənə əsasında, yəni zəncirvari inkişaf etməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *brain* ismi:

1. the organ inside your head that controls how you think, feel, and move: The doctors have found a tumor in his brain;

2. the ability to think clearly and learn quickly: If you had any brains at all, you wouldn't ask such a stupid question;

3. someone who is intelligent, with good ideas and useful skills: Some of the best brains in the country are here tonight.

İsmin hər bir mənası onun digər mənasından törəyir: insanın bütün həyat fəaliyyətini idarə edən orqanın adı metaforik köçürmə əsasında insanın aydın və dəqiq düşünmə qabiliyyətinə işarə etməyə başlayır. Məna inkişafı nəticəsində bu söz həm də insanın özünü ifadə etməyə başlayır – ağıllı və ziyalı. Beləliklə, brain sözünün mənalının inkişafı orqan → qabiliyyət → insan zənciri üzrə qurulur və çoxmənalı söz hesab olunur.

Lakin *brain* sözü öz mənasını konversiyanın təsiri ilə də inkişaf etdirə bilər. Belə ki, *brain* ingilis dilində ismin vəzifəsini icra etməklə yanaşı, feil kimi də işlənir: *The yawning space between is echoed by an endless lateral runway that makes every entrance and exit seem like a trek and requires the actors to duck their heads to avoid getting brained on the way out (The Hollywood Reporter, 16 October 2019)*. Feil kimi, *brain* "başını əzmək" deməkdir: "to hit someone very hard on the head",²⁰ motivləşmiş metafora əsasında *brain* isminin birinci mənasından yaranmışdır.

Radial çoxmənalılığa misal olaraq *step* sözünün göstərə bilərik.

Step isminin ingilis dilində, bir qayda olaraq, 5 əsas mənası var:

1. the movement you make when you put one foot in front of the other when walking: Sal quickened his steps toward the hotel.

2. one of a series of things that you do in order to deal with a problem or produce a particular result" Backer said his next step will be to demand a new trial.

3. a flat narrow piece of wood or stone, especially one in a series, that you put your foot on when you are going up or down, especially outside a building: Ellen ran up the steps and banged on the door.

4. a stage in a process, or a position on a scale: Completing your degree would move you up a step on the salary scale.

5. a movement of your feet in dancing: I can't remember all the steps.²¹

İzahlardan görüldüyü kimi, *step* isminin bütün mənaları hərəkət semantikasi ifadə edən "addım" sözünün birinci mənasından

²⁰ Longman. Advanced American Dictionary. / – Edinburg, – 2001. – p.156

²¹ Yenə orada, – p.1426

törəyir. Burada əsas məna mərkəzi mənadır, ikinci dərəcəli, törəmə mənalar isə əsas mənadan kənara çıxan şüalardır.

Nəzərə çatdıraq ki, ingilis dilində aşağıdakı mənalar ifadə edən çoxmənalı *step* feili də var:

1. to raise one foot and put it down in front of the other one to move along: Please step this way.

2. to bring your foot down on something: What did you step in?

Feilin mənaları arasında zəncirvari əlaqə müşahidə olunur: "basmaq" mənasını bildirən *step* feili "addım atmaq" mənasından yaranmışdı.

Step ismi ilə *step* feili arasında da əlaqə müşahidə olunur. Bunlar bir-birilə münasibətdə konversiv kimi çıxış edib, ingilis dilində *step* sözündə çoxmənalılıq əmələ gətirirlər. Lakin buna baxmayaraq, hər hansı bir nitq hissəsinə mənsubluğuna görə və cümlədə yerinə yetirdikləri vəzifədən asılı olaraq bir-birindən fərqlənirlər.

Beləliklə, universal dil hadisəsi olan çoxmənalılıq ilə konversiyanın təsirilə yaranmış sözün çoxmənalılığı iki ayrı prosesdir. Əgər birincisi sözdə tarixi səbəblərdən dolayı inkişaf edib, bununla belə onun sintaktik və morfoloji funksiyalarını dəyişmirsə, konversiyanın təsirilə əmələ gələn çoxmənalılıq zamanı söz öz formasını, qismən də məzmununu qoruyub saxlayaraq öz funksiyasını dəyişir.

Sinonimiya dil sisteminin elə bir qabiliyyətinə əsaslanır ki, işarə olunanın bir neçə işarə edəni olur və minimum dil vasitələrindən istifadə edərək obyektiv aləmin müxtəlif xüsusiyyətlərinin dildə əks olunmasına şərait yaradır. Sinonimiya dilin bütün səviyyələrində təzahür edir, buna görə də o, frazeoloji, qrammatik, sözdüzəldici və leksik sinonimiyaya ayrılır.²² Eyni əlamət üzrə sinonimlərin birləşməsi sinonimik cərgə adlanır, bu da fikir və düşüncələrin ifadəsində, əşya və hadisələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərində tədriciliyi (qradasiyanı) ötürməyə kömək edir. Nəzərə çatdıraq ki, sinonimik cərgəni təşkil edən sözləri birləşdirən cəhət yalnız ifadə etdikləri məna deyil, həm də eyni nitq hissəsinə aid olmaları və cümlədə təyin rolunda çıxış etmələridir.

²² Елисеева, В.В. Лексикология английского языка: [Электронный ресурс]. URL: <http://www.classes.ru/grammar>

Universal hadisə olan sinonimiyadan fərqli olaraq, konversiya nəticəsində meydana gələn sinonimiya başqa cür təzahür edir. Belə ki, ingilis dilində *braid* leksemi isim, eləcə də feil rolunda çıxış edə bilər.

İsim kimi *braid* aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. a length of hair that has been separated into three parts and then woven together;

2. a narrow band of material formed by twisting threads together, used to decorate the edges of clothes.

Braid feili “to weave or twist together three pieces of hair or cloth to form one length” mənasını bildirir.²³

Verilmiş izahlardan görüldüyü kimi, bu feil isim kimi “maddilik” anlayışını ifadə edir, nəticə etibarilə isimlə sinonimik münasibətə girir və ondan yalnız funksional vəzifələrinə görə fərqlənir.

Tələffüzünə görə fərqlənən və əks mənalar ifadə edən sözlər antonimlərdir: *good – bad, early – late, strong – weak* və s. Bir qayda olaraq, antonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur və cümlədə eyni funksiyanı yerinə yetirir. Konversiv-antonimlər dildə başqa cür təzahür edir. Məsələn, *amount* leksemi ingilis dilində həm isim, həm də feil ola bilər. Hər iki söz çoxmənalıdır. İsim kimi *amount* sözünün mənalarından biri “used to say that something has no effect” deməkdir: *According to the agency’s website, aspiring astronauts should be Inuted States citizens who hold a master’s degree in a science, technology, engineering or mathematics (STEM) field, or have completed an equivalent amount of cousework and training (Smithsonian Magazine, 3 March 2020).* *Amount* feilinin mənalarından biri *amount* isminin bu mənasına qarşı qoyulur: “to have the same result or effect”: *She may not have killed him herself, but helping Dave to do it amounts to the same thing.*²⁴ Beləliklə, *amount* leksemləri nəinki konversivlərdir, həmçinin mənalardan birinə görə bir-biri ilə antonimlik təşkil edirlər.

Antonimik konversiya ilə bağlı başqa bir misal çəkmək də maraqlı olar.

²³ Longman. Advanced American Dictionary. / – Edinburg, – 2001. – p.156

²⁴ Yenə orada, – s.43

İngilis yazılı abidələrində *appropriate* sözünün sifət kimi qeyd olunması XV əsrə aiddir: *He will take appropriate action once the investigation is over.* Bu söz konversiyanın təsiri ilə öz funksiyalarını genişləndirmiş və feil kimi qəbul olunmağa başlamışdı, lakin vəziyyətdən asılı olaraq *appropriate* feili antonimik mənalarını da inkişaf etdirir:

*Carline is suspected of appropriating company funds. – Congress appropriated \$ 11.7 billion for anti-drag campaigns.*²⁵

Hər iki halda *appropriate* sözü feildir, lakin birinci halda feilin mənası psixoloji paralellik əsasında inkişaf etmiş və inkarlıq anlayışı əldə etmişdi. İkinci halda feilin mənası motivləşmiş metafora əsasında inkişaf etmiş və müsbət konnotasiyasını qoruyub saxlamışdı. Nəticədə, *appropriate* feili sifətin konversivi olaraq, bir tərəfdən onunla antonim münasibətinə, digər tərəfdən də sinonim münasibətinə daxil olur.

Beləliklə, konversiya dil vahidlərinin semantikasına təsir edərək, çoxmənalılıq, sinonimiya, omonimiya və antonimiya kimi semantik hadisələr meydana çıxara bilər.

Lakin konversiyanın mətn səviyyəsində öyrənilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bütün dil vahidləri koqnitiv-kommunikativ səviyyədə, kontinuumun tərkibində konversiyanın təsiri ilə dil daşıyıcısının seçdiyi eyni məqsədə xidmət etməyə başlayır. Məsələn, *age* işarəsi ingilis dilində isim, feil və suffiks ola bilər:

*Experts have given different estimates of the age of the painting. – The scotch is aged for ten years in oak barrels. – the passage of a bill through Congress.*²⁶

Age ismində ifadə olunmuş yaş semantikasi konversiya zamanı feildə də qorunub saxlanılır. Bundan əlavə, həmin mənə *-age* suffiksində də qorunur, hansı ki, ingilis dilində isim əmələ gətirməklə aktantları vurğulayır. Lakin *-age* suffiksi isim əmələ gətirərək, mürəkkəb sözün tərkibində feilə aid köklə birligə sözə zaman ölçüsü semantikasi verməyə başlayır, bununla da predikat zonanı aktuallaşdırır.

²⁵ Longman. Advanced American Dictionary. / – Edinburg, – 2001. – p. 58

²⁶ Yəni orada, – s.27

Beləliklə, koqnitiv-kommunikativ səviyyədə konversiya danışan üçün əhəmiyyətli olanın aktualizasiyasına yönəldilmişdir. Bu zaman konversiya universal dil hadisəsi kimi bütün dil səviyyələrinin vahidlərinə təsir edir, bununla da həmin vahidlərin sistemli qaydada qarşılıqlı əlaqələrini təşkil edir. Bundan əlavə, diskursun koqnitiv baxımdan öyrənilməsi əsaslandırmağa imkan verir ki, real kommunikasiya zamanı dil "asan formalar" seçir. Konversiya dildə qənaət prinsipi kimi məhz belə "asan forma"dır, bu zaman kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq danışana forma seçimi barədə düşünmək lazım deyil, o, şüurunu konversivlər vasitəsilə verballaşa bilən "asan" informasiya üzərində aktivləşdirir.

Dissertasiyanın **nəticə hissəsində** əldə edilən nəticələr verilir. Müasir ingilis dilində konversiyanın koqnitiv dilçilik nöqtəyindən öyrənilməsi aşağıdakı nəticələri vermişdir:

1. Dilin təşkili və mövcudluğu prinsiplərindən biri dildə qənaət prinsipidir, bu zaman dil daha az vasitələrdən istifadə edib, daha çox nəticə əldə etməyə çalışır. Bu hadisə işarənin assimetrik dualizmi sayəsində mümkündür. Bu halda konversiya mexanizm olub, yenini köhnə çərçivəyə salır və işarənin daxili məzmununu keyfiyyətli şəkildə dəyişir. Bu zaman konversiya:

- 1) işarəni əşya ilə bağlayır;
- 2) işarəni digər işarələrlə əlaqələndirir;
- 3) fikrin ifadə vasitəsi kimi işarələri birləşdirir.

Başqa sözlə, konversiya dildə qənaət prinsipi kimi müxtəlif semantik anlayışları bir forma altında birləşdirir, eləcə də dil vahidlərini bir səviyyədə digərinə keçirir.

2. Konversiya təsir üsulundan asılı olaraq müəyyən struktur modellər üzrə qurulur, bunlar da konversiyanın mövcud əlaqə və xassələrini səciyyələndirir. Bu əlaqə və xassələr konversiya modellərini təşkil edən komponentlərin işlənməsi nəticəsində təzahür edir.

3. Konversiya müasir ingilis dilində bütün dil səviyyələrində fəaliyyət göstərir: fonetik, sözdüzəldici, morfoloji, leksik və sintaktik. O nəinki bir dil səviyyəsi vahidlərinin (yəni bircinsli vahidlərin), həmçinin müxtəlif dil səviyyələri vahidlərinin (yəni

müxtəlifcinsli) potensial imkanlarını genişləndirir. Başqa sözlə, konversiya işarənin funksional tərkibinin genişlənməsi hadisəsidir.

4. Müasir ingilis dilində konversiyanın fəaliyyəti müəyyən kateqoriyaların inkişafı ilə bağlıdır, məsələn: inkarlıq kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, mənlik kateqoriyası, cins kateqoriyası və s.

5. Konversiya 3 semantik köçürmə əsasında qurulur:

1) metaforik;

2) omonimik;

3) funksional köçürmə.

Konversiya qeyd olunan semantik köçürmələr əsasında meydana gəlib, çoxmənalılıq, omonimiya, sinonimiya və antonimiya kimi universal dil hadisələrinin konversivləri arasında inkişafa şərait yaradır.

6. Konversiyanın koqnitiv-kommunikativ məqsədi geniş mənada danışan üçün əhəmiyyət kəsb edən aktualizasiyasına yönəldilmişdir. Bu zaman konversiya universal dil hadisəsi kimi dil səviyyələrinin bütün vahidlərinə təsir göstərir, bununla da sistemli şəkildə bu vahidlərin qarşılıqlı təsirini təşkil edir.

Bundan başqa real kommunikasiya zamanı dil "asan formalar" seçir. Konversiya dildə qənaət prinsipi kimi elə bir formadır ki, bu zaman danışan kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq forma seçimi haqqında düşünmür, lakin şüur konkret "asan" informasiya üzrə aktivləşdirilir, bu da konversivlərlə verballaşa bilir.

7. Konversiyanın koqnitiv əsaslarının dar mənada təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

a) konversiya bir kökdən ibarət, yəni tərkibinə görə "asan" sözlərdə təzahür edir, bunun əksinə leksemin hansı nitq hissəsinə mənsubluğunu göstərən suffiks və kökdən yaranmış sözlər konversiyanın təsirinə uğramır;

b) konversiya bir növ leksemin bu və ya digər konseptin nominativ sahəsinə daxil olma meyarıdır, əks təqdirdə konseptin verbalizatorunda ifadə olunmuş bu və ya digər əlamətin aktualizasiya dərəcəsinə işarə edir;

c) ingilis dilində leksemlərin konversiyası əksər hallarda bu və ya digər anlayışa semantik bağlılıqdan, eləcə də cümlədəki mövqedən asılıdır.

8. Konversiyanın təhlilində onun müqayisəli-tarixi və tarixi-koqnitiv aspektdə tədqiqi əsas rol oynayır. Ulu dilin konseptosferasında formalaşmış koqnitiv əlaqələr özünəməxsus matris strukturu əmələ gətirir. Bundan sonra onun əsasında bu və ya digər konseptin verbalizatorlarının təşkili və mənalарının inkişafı baş verir. Bu baxımdan, ulu dildə konversiyanın fəaliyyətini öyrənmək maraqlı kəsb edir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində konversiyanın koqnitiv əsaslarının təhlili göstərdi ki, konversiya dilin universal vasitələrindən biri olub, həm eyni səviyyəli vahidlər arasında, həm də dilin müxtəlif səviyyəli vahidləri arasında müşahidə olunur. Bundan başqa, konversiya dildə qənaət prinsipi kimi ingilis dilində şüurun ayrıca fraqmentlərinin verbal səviyyədə aktualizasiyası üçün daha əlverişli vasitədir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Особенности категории числа существительных в азербайджанском и болгарском языках // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2014. №10, – s.69-73;
2. Konversiya və onun söz yaradıcılığında yeri // – Bakı, Azərbaycanca xarici dillər, – 2015. № 1,(27), – s.48-52;
3. İngilis dilində verballaşma // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, respublika elmi-praktik konfransı, I bölmə, – Bakı, may 2015, s.55-58;
4. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində konversiyanın rolu // – Bakı, Dil və ədəbiyyat, – 2015. № 2, – s.71-75;
5. Formalar və mənalар // Dil və mədəniyyət, respublika elmi-praktiki konfransı, II bölmə, oktyabr 2015, – 143-145;
6. İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrinin konversivlərinin təhlili // – Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2015. № 4, – s.68-72
7. The conversion of phraseological verbs // – Canada, International Journal of English Linguistics, – 2016. – p.202-208;

8. Об основных разновидностях конверсии в английском языке // – Bakı, Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 1, – s.105-110;
9. Основные конверсионные модели в английском языке // Збірник Наукових Публікацій «Велес», II Міжнародна конференція «Зимові наукові читання», 2 частина, – Киев, – 2017. – с.70-74;
10. Когнитивный подход к явлению конверсии в английском языке // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s.139-147;
11. Konversiya və sözlərin çoxmənalılığı // Müasir dilçiliyin aktual problemləri, Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 2019, iyun. – s.153-156;
12. İngilis dilində qrammatik konversiya // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2019. №13, – s.193-197;
13. Some facts about the conversion in English // Актуальные вопросы филологии, II международная научно-практическая конференция, 20 декабря, – 2020. – 40-42;
14. The Cognitive Bases of Conversion in Modern English // – United Kingdom, Theory and Practice in Language Studies, – March, – 2021. Vol.11, No 3, – p.308-313.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2021-ci il tarixində saat ____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “____” _____ 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.05.2021.

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 39960 simvol

Tiraj: 30 nüsxə